

ÜZÜMÜN 'ŞIXVƏLİ' VƏ 'XINBI' YERLİ XALQ SELEKSİYA SORTLARI

M.K.MUSAYEV

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

Axtarışlar nəticəsində üzümün çox qədim xalq seleksiya sortları olan və haqqında elmi ədəbiyyatlarda məlumat olmayan Şıxvəli (Lənkəran) və Xinbi sortları (Astara) aşkar edilmişdir. Bu sortların ilkin biomorfoloji, təsərrüfat və ampeloqrafik göstəriciləri təsvir edilmişdir. Hər iki qədim xalq seleksiya sortunun əkin materialı institutumuzun kolleksiyasına daxil edilmişdir.

Açar sözlər: üzüm, xalq seleksiya sortu, 'Şıxvəli', 'Xinbi', ampeloqrafik kolleksiya

Üzümçülük xalqımızın təsərrüfat həyatının tarixi etibarlı ilə ən qədim və geniş yayılmış sahələrindən biri olmuşdur. Səhsız-hesabsız arxeoloji qazıntılar, paleobotaniki, ampeloqrafiya məlumatları, dil və folklor nümunələri, yazılı mənbələr, toponimika və s. tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan ərazisinin də mədəni üzümçülüğün vətəni olan geniş bir əraziyə daxil olduğu müəyyənəşdirilmişdir. Azərbaycan ərazisi üzümçülüğün meydana gəlməsi və inkişafı üçün olduqca əlverişli təbii şəraitə malikdir. İbtidai insanlar onların təsərrüfat fəaliyyətinin əsas formaları olan ovçuluq və balıqçılıqla yanaşı, meşələrdən yabanı meyvə və gələmeyvə, o cümlədən yabanı üzüm toplamış, ondan dadlı qida məhsulu kimi istifadə etmişlər.

1963-cü ildə Bozdağın qərb hissəsində (Göy-gol rayonunda) Azərbaycan alimləri geoloji tədqiqat işləri apararkən 1-2 milyon il bundan əvvəl əmələ gəlmiş Abşeron adlanan çöküntülərdə çoxlu bitki qalıqlarına təsadüf etmişlər. Bu qalıqların çoxu meşə üzümü tənəyinin yarpaqlarının daş üzərindəki izlərindən ibarətdir. Yabanı üzümün bu ərazidə hələ yuxarı pliosendə (təxminən 1-0,5 mln. il bundan əvvəl) meydana gəlməsini Naxçıvanda tapılan daşlaşmış üzüm yarpağı da sübut edir. Bu tapıntı regionun qədim üzümçülük mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir (1,2,3,5).

Müasir Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq sənaye xarakteri daşımaqla, kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahələrindən biri hesab olunur. Bəzi yerli üzüm sortlarının böyük fermer təsərrüfatlarında becərilməsinə baxmayaraq, onlar milli üzüm genofondunda çox cüzi hissəsini əhatə edir. Bu isə yerli qiymətli üzüm sortlarının davamlı və etibarlı qorunmasını təmin edə bilməz. Ona görə də respublikamızda yayılmış (köhnə üzüm bağlarında, xırda kəndli-fermer təsərrüfatlarında, həyətyanı sahələrdə s.) yerli üzüm sortları və yabanı üzüm formaları aşkar olunaraq toplanmalı, kolleksiyaya daxil edilməli, qiymətləndirilməli və davamlı istifadəsi təmin olunmalıdır.

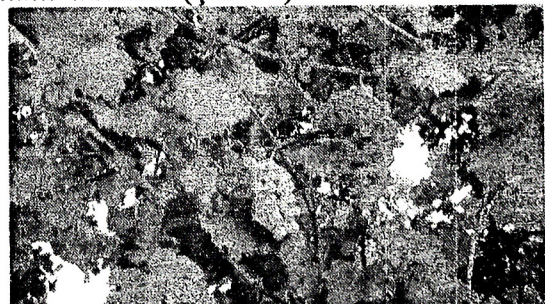
Son dövrlərdə AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutunda yeni ampeloqrafik kolleksiya bağları salınmış, yerli və introduksiya olunmuş üzüm sortları və yabanı üzüm nümunələri ilə xeyli zənginləşdirilmişdir.

Material və metodlar. Tədqiqatın materialı üzümün itmək təhlükəsi qarşısında olan yerli xalq seleksiyası Xinbi və Şıxvəli sortları olmuşdur. Üzüm nümunələrinin biomorfoloji və ampeloqrafik xüsusiyyətlərinin təsviri, məhsuldarlığı, meyvələrin keyfiyyət göstəriciləri, uvoloji qiymətləndirilməsi, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlılıqları ümumi qəbul edilmiş üsullar ilə aparılmışdır (4,6,7,8).

Nəticələr və onların müzakirəsi 'Şıxvəli' sortu

Axtarışlar nəticəsində Lənkəran rayonunda çox qədim xalq seleksiya sortu olan və haqqında elmi ədəbiyyatda məlumat olmayan Şıxvəli sortu aşkar edilmişdir. Şıxvəli üzüm sortu yayda, iqlim şəraitindən asılı olaraq avqust ayının ortalarında və yaxud sonunda yetişir. Şıxvəli üzümünün yarpaqları çox iri, gilələri uzunsov ovalvari formalı, orta və iri ölçülü, açıq-yaşıl və yaxud da yaşımtil-sarı rəngli olub, 2-3 toxumludur. Salxımları isə süfrə üzümlərinə xas olan seyrək quruluşlu olub, iridir. Şıxvəli üzüm sortu yerli torpaq iqlim şəraitinə uyğun olub, ətraf mühitin qeyri əlverişli amillərinə nisbətən davamlıdır.

Morfoloji əlamətləri və aqrobioloji xüsusiyyətlərinə görə Şərq süfrə üzüm sortları (*convar orientalis subconvar antasiatica* Negr.) ekoloji-coğrafi qrupuna daxildir. Süfrə istiqamətli üzüm formasıdır *Sinonimi:* Yoxdur. (Şəkil 1).

Ampeloqrafik təsviri

Tənək: Tənəkləri güclü kollanır, çubuqları yarım-dik vəziyyətdə inkişaf edir. **Birillik zoğlar:** Birillik zoğların uzunluğu 100,0-250,0 sm-dir. Payızda birillik çubuqlarda buğumaraları açıq qəhvəyi rəngdə olmaqla, üzərində müxtəlif ölçülü tünd qəhvəyi ləkələr olur. Buğumları isə nisbətən tünd rənglidir. **Yaşıl zoğlar:** Yeni yaşıl zoğların tacı və yeni açılmış 1-5-ci yarpaqların alt hissəsində ağ tükcüklərə, həmçinin damarların üzərində çox xırda qılçıqlara rast gəlinir. Yeni açılmış yarpaqların üzəri parlaq yaşıl, zoğun yoğunlaşmış hissəsi isə yaşımtil-mavi rənglidir. **Yarpaq:** Yarpaqları böyük ölçülü olub (diam. 17,0-22,0 sm), dairəvi, beşpəncəli, səthi düz olmaqla üzəri orta qabarcıqlıdır. Orta dərinlikli yan kəsikləri vardır. Saplaq oyuğu qismən açıqdır. Xəzan dövrü yarpaqları saralır. **Saplaq:** Saplağı uzun olub (11,0-13,0 sm), yaşıl rənglidir. **Çiçək:** Çiçəkləri ikicinslidir. **Salxım:** Salxımları süfrə üzümlərinə xas olan seyrək quruluşlu olub gilələri orta sıxlıqda yerləşir. Salxımları iri və çox iri (uzun.18,0-20,0 sm, eni 14,0-16,0 sm) ölçülü olub forması uzunsovdur. Salxımın uzunluğu 16,8-19,7 sm, salxımlarının çəkisi 350- 620 qr. arasında dəyişir. 582 qr çəkisi olan salxımda gilələrin sayı 75 ədəddir. Saplağı uzun olub, qalınlaşmış şəkildədir, məhsulun tam yetişməsi dövrü orta dərəcədə odunlaşır. **Gilə:** Gilələri uzunsov ovalvari (uzun. 16,0-18,0 mm, eni 15,0-16,0 mm), formalı, orta və iri ölçülü olub, açıq-yaşıl və yaxud da yaşımtil-sarı rənglidir. salxımda gilələrin sayı 75 ədəd, salxımda gilələrin çəkisi 560,5 qr.-dir. İri giləli olub 1 gilənin orta çəkisi 7,47 qr, gilənin uzunluğu 15-18 mm, gilənin diametri 15 mm, darağın çəkisi 21,5 qr.-dir. Tam yetişmə dövründə gilələrin günəş düşən hissəsində tünd sarı rəngli müxtəlif ölçülü ləkələr əmələ gəlir. Gilələrin üzəri zəif ağımtil rəngli tozşəkili mum qatı ilə örtülüdür. Gilələri lətli-şirəli, xoşagələn dada malik olmaqla, bərkdir və qabığı nazikdir. Hər gilədə 1-2, bəzən 3 ədəd toxum olur. **Toxum:** Xalaza oval formada olmaqla, ortadan basıqdır və açıq qəhvəyi rəngli. Gilələri 1-3 toxumludur. Toxumun hündürlüyü 8,5-9,2 mm, toxumun diametri 3,5,-4,0 mm-dir.

Aqrobioloji və texnoloji xüsusiyyətləri. Vegetasiya dövrü: Orta gec yetişən üzüm sortudur. Tumurcuqları mart ayının üçüncü ongünlüyündə, çiçəkləmə mayın ortalarında başlayır. Məhsulu avqustun ortalarında yetişməyə başlayır, tam yetişməsi isə avqustun axırlarında baş verir. Tumurcuqlar açıldıqdan məhsulun tam yetişməsinə qədər 154-160 gün davam edir. **Məhsuldarlığı:** Yüksək məhsuldar formadır, bir koldan orta hesabla 12-17 kq məhsul əldə etmək mümkündür. Bu isə, şpaler becərmə sistemində, 1 ha sahə üçün orta hesabla (6-7,0 kq x 2666 ədəd) 150-190 sentner məhsul edər. Şirəsində şəkərliliyi 15,0-18,0 q/100 sm³, turşuluğu 3,0-6,0 q/dm³-dir. Salxımları nəqliyyatla daşınmağa davamlıdır. Xəs-

təliklərə və zərərvericilərə davamlılığı: Şıxvəli üzüm sortu yerli torpaq iqlim şəraitinə uyğun olub, ətraf mühitin qeyri əlverişli amillərinə nisbətən davamlıdır. Tənəklərdəki yarpaqlar və salxımlar oidiuma və boz çürüməyə orta davamlı, mildiuya isə dözümlü olması qeydə alınmışdır. **Tənəklərdə mummyetşmə:** Çubuqlarda mummyetşmə məhsulun tam yetişkənliyi dövründə 75-80 %, payızın sonunda isə 85-90 %-ə yüksəlir. **İstifadə edilən məhsulların xüsusiyyətləri:** Süfrə istiqamətli üzüm formasıdır. Forma salxım və gilələrinin mexaniki xüsusiyyətlərinə görə tipik süfrə istiqamətlidir. Salxım və gilələrinin orqanoleptik göstəriciləri qənaətbəxşdir. Üzüm məhsulundan təzə halda istifadə üçün yararlıdır. Orta məsafəyə daşınmaya nisbətən davamlıdır.

‘XINBI’ ÜZÜMÜ

Çox qədim xalq seleksiya sortu olan və haqqında elmi ədəbiyyatda məlumat olmayan Xinbi sortu Astara rayonunda aşkar edildi. Xinbi üzümü (“Xinb” sözü talış dilində “Küp” mənasını daşıyır) payızda, iqlim şəraitindən asılı olaraq sentyabr ayının ortalarında və yaxud sonunda yetişir və yetişmiş salxımlar bitkinin üzərində Novruz bayramına (mart ayının sonuna) qədər qalır.

Azərbaycanın çox az yayılan aborigen süfrə üzümü sortları qrupuna daxildir. Xalq seleksiyası yolu ilə yaradılmışdır. Fərdi həyətəni üzüm sahələrində tənəklərinə rast gəlinir. Xiyaban becərmə sistemində daha çox məhsul verir. Sortun el arasında Xinbi üzümü adlandırılmasına (“Xinb” sözü talış dilində “Küp” mənasını daşıyır) səbəb Lənkəran-Astara bölgəsində yerli əhali qədim dövrlərdən bu sortun salxımlarını küplərdə duza qoyaraq qışda istifadə edilən və çox gözəl dad keyfiyyətlərinə malik qida məhsulu hazırladıqları üçün vermişlər. Xinbi üzümü Küp üzümü kimi də səciyyələndirilə bilər. Normal qaydada hazırlanmış Xinbi üzümü turşusunu bir neçə il saxlamaq mümkündür. Xinbi üzümü sortu Lənkəran-Astara bölgəsi üçün perspektivlidir. Morfoloji əlamətlərinə və aqrobioloji xüsusiyyətlərinə görə Şərqi süfrə üzüm sortları (*convar orientalis subconvar antasiatica* Negr.) ekoloji-coğrafi yarımqrupuna daxildir. **Sinonimi:** Küp üzümü. (Şəkil 2)

Ampeloqrafik xüsusiyyətləri

Tənək: Tənəkləri yüksək inkişafetmə xüsusiyyətinə malikdir. Çubuqları yarım dik vəziyyətdə ətrafa yayılır və kollanır. **Birillik zoğ:** Birillik zoğlarının güclü böyümə xüsusiyyətli olub, uzunluğu 210-300 sm, buğumaraları isə 7,5 - 9,0 sm-dir. Payızda çubuqlarda buğumaraları qəhvəyi rəngli, buğumlarda isə tündləşir. **Yaşıl zoğ:** İnkişaf etməkdə olan yaşıl zoğların tacı və yeni açılmış 3-5-ci yarpaqda seyrək tükcüklər müşahidə olunur. Təzə yarpaqların üzəri parlaq yaşıl, orta hissələrdə qəhvəyi rəngli antosian pigmentli ləkələri vardır. Yeni zoğların yuxarı hissələri açıq-yaşıl, yoğunlaşmış hissələri isə yaşıl rənglidir. **Yarpaq:** Xımbi üzümünün yarpaqları böyük ölçülü (uzun. 22,0 sm, eni 17,1 sm) olub, dəyirmi formalı, beşpəncəli və yaşıl rəngdədir. Orta damarın uzunluğu 17,0-20,0 sm olur. Alt səthində seyrək halda ağ torabənzər tükcüklərə və qılçıqlara rast gəlinir. Aşağı yan kəsiyi dayaz, bəzən də orta dərinlikdə olur. Kənar dişicikləri müxtəlif ölçüdədir, xırda mişardişlidir. Yarpaq pəncələrinin ucundakı və kənarındakı dişicikləri hər iki kənarı qabarıqdır. Yarpaqları payızda sarı-qəhvəyi rənglənilir. **Saplaq:** Saplağı açıq-yaşıl rənglidir, 10,0-14,0 sm uzunluqda olur. Saplaq oyuğu açıq, ensiz tağlı formalıdır. **Çiçək:** Çiçəkləri iki-cinslidir. **Salxım:** Salxımları süfrə üzümlərinə xas olan seyrək quruluşlu, iri ölçülü olub forması uzunsovudur. Salxımın uzunluğu 15,9 -17,4 sm, salxımın çəkisi 175-220 qr, salxımda gilələrin sayı 61-70 ədəddir. Gilələr salxımlarda əsasən orta sıxlıqda yerləşir. Salxım saplağı uzun olub 7-9 sm-dir. Məhsulun tam yetişən vaxtı salxım saplağında odunlaşma orta dərəcədədir. **Gilə:** Gilələri uzunsov ovalvari formalı, orta və iri ölçülü, qəhvəyi və yaxud da tünd-qəhvəyi rəngli olub, 2-3 toxumludur. Salxımda gilələrin çəkisi 175-192 qr., 1 gilənin orta çəkisi 2,8 qr, gilənin uzunluğu 20-19 mm, gilənin diametri 16 mm, darağın çəkisi 10-8 qr. olub, gilə saplağı uzundur. Gilə üzərində qalın boz rəngli mum qatı vardır. Qabığı qalın, möhkəm və elastikdir. Gilələri nisbətən bərk olub, yeyildikdə zəif xırçıldayır.

Toxum: Gilədə toxumların sayı 2-3 ədəd, toxumun hündürlüyü 9,2-9,7 mm, toxumun diametri 4,2-3,9 mm-dir. Toxumları xırda, qəhvəyi rəngli, uzunsov formalı olub, xalaza oval şəkillidir. 100 toxumun kütləsi 6,0 q-dır.

Aqrobioloji və texnoloji xüsusiyyətləri

Vegetasiya dövrü: Gec yetişən süfrə üzüm sortları qrupuna daxildir. Azərbaycanın düzən və dağətəyi ərazilərində erkən yazda tumurcuqların inkişafı aprel ayının əvvəllərində, çiçəkləməsi iyun ayının ortalarında olur. Məhsulu sentyabr ayının ortalarında yetişməyə başlayır, tam fizioloji yetişkənliyə isə sentyabrın üçüncü ongünlüyündə çatır. Məhsulun tam yetişməsinə qədər 162-170 gün davam edir. **Məhsuldarlığı:** Orta məhsuldar forma olub, orta hesabla bir koldan 10-13 kq məhsul əldə etmək mümkündür. Bu isə, şpaler becərmə sistemində, 1 ha sahə üçün orta hesabla (5-6 kq x 2666 ədəd) 120-160 sentner məhsul edər. Şirəsində şəkərliliyi 15,0-18,0 q/100 sm³, turşuluğu 6,1-9,0 q/dm³-dir. **Xəstəliklərə və ziyanvericilərə dözümlülüyü:** Xımbi sortu yerli torpaq iqlim şəraitinə uyğun olub, ətraf mühitin qeyri əlverişli amillərinə və o cümlədən, göbələk xəstəliklərinə nisbətən dözümlüdür. Yəni, onun aşkar edildiyi zaman üzərində xəstəlik əlamətlərinə rast gəlinməmişdir. Tənəklərdəki yarpaqlar və salxımlar mildiuya və boz çürüməyə dözümlü, oidiuma isə orta davamlı olması qeydə alınmışdır. **Tənəkdə mummyetmə:** Tənəklərdəki birillik zoğlarda mummyetmə payızın sonunda 86,0-95,0 %-ə yüksəlir. **Məhsulun istifadəsi:** Forma salxım və gilələrinin mexaniki xüsusiyyətlərinə görə tipik süfrə istiqamətlidir. Salxım və gilələrinin orqanoletik göstəriciləri qənaətbəxşdir. Meyvələri təzə halda və duza qoyularaq daha çox istifadə edilir. Saxlanmaya və daşınmaya çox davamlıdır. Asma üsulu ilə sərin otaq şəraitində və açıq şəraitdə tənəyin üzərində mart-aprel aylarına qədər saxlamaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Akparov Z, Musayev M. Diversity of the fruit plant genetic resources in the Azerbaijan. Proceedings of the 1st International Symposium on Wild Relatives of Subtropical and Temperate Fruit and Nut Crops. Acta Horticulturae 948, 2012, ISHS, p. 33-40.
2. M. Musayev, Z. Akparov, Sh. Mammadov, V. Kuliyeu. Results of the study of genetic resources of grapes in Azerbaijan. Proceedings of the IInd International Symposium on Wild Relatives of Subtropical and Temperate Fruit and Nut Crops Acta Horticulturae 1074, ISHS, 2015, p. 15-22
3. Аллахвердиев Р.К. Сулейманов Дж. С. и др. Ампелография Азербайджанской ССР. Баку, 1973, с. 3-20.
4. Морозова Г.С. Виноградарство с основами ампелографии. М., Колос, 1987, 251 с.
5. Мусаев М.К., Кулиев В.М. Сбор, сохранение и обогащение генофонда винограда в Азербайджанской Республике. www.vitis.ru/pdf/is39.pdf
6. Негруль А.М. Виноградарство с основами ампелографии и селекции. Москва: издательство государственной сельскохозяйственной литературы, 1959, 399 с.
7. Простосердов Н.Н. Изучение винограда для определения его использования. М., Пищепромиздат, 1963. стр. 80.
8. Смирнов К.В., Калмыкова Т.И., Морозова Г.С. Виноградарство. М., Агропромиздат, 1987, стр. 367.

Местные сорта народной селекции винограда 'Шихвели' и 'Хинби'

М.К. Мусаев

В результате поисков были обнаружены древние сорта винограда, не известны в научной литературе, сорта Шихвели (Лянкяран) и Хинби (Астара). Описаны биоморфологические, хозяйственные и ампелографические показатели этих сортов. Посадочный материал обеих древних сортов народной селекции включен в коллекцию нашего института.

Ключевые слова: виноград, народная селекция, Шыхвели, Хинби, ампелографическая коллекция.

Local varieties of national selection of grapes 'Shikhveli' and 'Khinbi'

M.K. Musayev

As a result of the searches, varieties of national selection were discovered unknown in the scientific literature, such as Shikhveli (Lankaran) and Khinbi (Astara). Biomorphological, economic and ampelographic indicators of these varieties are described. Planting material from both varieties of national selection is included in the collection of our institute.

Key words: grapes, folk selection, Shikhveli, Khinbi, ampelographic collection.

